

Ірина Сидорук

Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки

Стан насильства серед дітей в українській загальноосвітній школі

THE STATE OF VIOLENCE AMONG CHILDREN IN THE UKRAINIAN SECONDARY SCHOOL

Постановка проблеми.

Сучасні суспільні процеси, що відбуваються в Україні (соціально-економічна невизначеність, освітня та політична нестабільність, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій тощо) призвели до загострення соціальних проблем (зниження рівня життя значної частини населення, посилення безробіття тощо), руйнування старої системи цінностей, втрати ідеалів, втрати соціальної перспективи та життєвого оптимізму в населення країни, високої концентрації агресії та насилля у суспільстві. Особливо важко в цей період підліткам, оскільки соціальні кризові процеси, що відбуваються у сучасному суспільстві, негативно впливають на їх психіку, породжують тривожність, напруженість, відчуженість, духовну спустошеність, озлобленість, жорстокість, агресивність і насильство.

Проблему насилля в освітньому середовищі в цілому та у школі зокрема на сучасному етапі розробляють такі українські вчені як А. Барліт, А. Бандура, С. Бурова, Е. Валкер, К. Вільсон, Т. Гарр, М. Дмитренко, Е. Кричевська, О. Лавриненко, Г. Лактіонова, К. Лоренц, І. Малкіна-Пих, Л. Найденова, Д. Олвеус, В. Оржеховська, О. Петрунько, В. Панок, В. Ролинський, В. Синьов, Я. Сухенко, І. Хозраткулова, Т. Цюман та ін.

З позиції соціальної педагогіки, проблему насильства та агресії у підлітковому віці досліджували Н. Агаркова, О. Безпалько, Т. Вовчок, Е. Волкова, О. Грицевич, Д. Даниленко, Т. Журавель, К. Левченко, О. Лозова, Ю. Онишко, Ж. Петрочко, Н. Степура, І. Трубавіна.

Виклад основного матеріалу. Одним із основних інститутів соціалізації особистості, її становлення і розвитку, захисту дітей від насильства сьогодні є школа. Проте, сучасна шкільна навчально-виховна система відображає сучасне суспільство, яке багато в чому керується принципами ринкової економіки та конкурентоспроможністю, а також підпорядковується

закономірностям еволюційного відбору. У зв'язку з цим, учні перебувають під постійним тиском з боку батьків, вчителів і суспільства в цілому, які очікують від них відмінних оцінок і успіхів у навчанні, що в свою чергу спричиняє фізичне, моральне, психологічне перенавантаження школярів, яке особливо зростає у старших класах, зокрема:

- у середньому дитина навчається у школі 6–7 годин, тобто це час інтелектуальної роботи та постійного сидіння за партою;
- відсоток домашніх завдань іноді перевищує об'єм класної роботи;
- досить часто з певних причин учневі доводиться займатися індивідуально з викладачами, що також перенавантажує дитину;
- часто у сучасних школах відбувається не дотримання педагогічної етики, що веде до порушення прав дитини;
- ускладнюють ситуацію непрофесійного виконання учителем своїх обов'язків індивідуальні соціально-психологічні проблеми розвитку дитини;
- особливі уваги потребують спеціалісти, які одночасно обіймають дві посади
- соціального педагога та практичного психолога. Зазвичай, їхня робота ведеться однобічно, хоча найбільш ефективною моделлю організації роботи соціального педагога і психолога є модель співробітництва, коли фахівці взаємодоповнюють один одного¹⁹⁶.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що відбулася переорієнтація підготовки соціального педагога на підготовку соціального працівника (згідно нового Переліку галузей знань і спеціальностей)¹⁹⁷ тобто з 2016 року в Україні вищими навчальними закладами здійснюється підготовка лише соціальних працівників, хоча професія 2340 «Педагог соціальний» наявна у Класифікаторі професій ДК 003:2010. Зазначимо, що соціальний працівник – це фахівець, який не має педагогічної освіти, а, отже, не володіє необхідними спеціальними знаннями, уміннями і навиками, а тому не може кваліфіковано працювати з дітьми, а підготовка соціальних працівників в Україні позбавлена соціально-виховної складової.

Сучасна школа вимагає від учнів універсальності: демонстрації успіхів з усіх навчальних дисциплін та одночасно соціальної активності

¹⁹⁶ Н. Сайко, Проблема насильства в системі освіти / Н. Сайко // Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінежді. – Тернопіль : Стереарт, 2014. – 802 с., С. 241–242.

¹⁹⁷ Наказ МОН №1151 від 06.11.2015 р. Про особливості запровадження переліку галузей знань і спеціальностей. За якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти. Затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2016-01-18/4636/nmo-1151.pdf>

(участі у позакласних формах роботи). Зазначимо, що сьогодні перелік обов'язкових предметів у старшій школі передбачає вивчення 22-х предметів. Проте, Міністерство освіти і науки має намір суттєво скоротити кількість обов'язкових предметів інваріантної складової у старшій школі. Відповідна новація міститься у проекті Типового навчального плану для 10-11 класів. У разі їх ухвалення, запропоновані зміни стануть чинними у 2018 році. Зокрема, передбачається скорочення переліку обов'язкових предметів у старшій школі з 22-х до 9-ти.

Перераховані вище труднощі, що постають перед школярами, їх фізичне, моральне, психологічне перенавантаження спричиняють різні відхилення в поведінці, зокрема агресію, жорстоке ставлення до однолітків, насильство тощо.

У науковій літературі на необхідність вивчення агресивної поведінки звертали увагу відомі науковці – А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, Р. Берон, Г. Гайдукевич, І. Мазоха, Р. Уолтерс, Е. Фромм, В. Христенко та ін. Проблему попередження агресивної поведінки підлітків висвітлено у працях Г. Бреслава, Є. Гребьонкіна, О. Змановської, Б. Крейхі, Ю. Можгинського, Т. Румянцевої, Л. Семенюк, Т. Смірної та ін.

Розглянемо трактування понять «агресія», «агресивність», «насильство» у науковій літературі. Агресія – це специфічна форма поведінки¹⁹⁸ дія (фізична, ворожа, деструктивна) чи ряд дій¹⁹⁹ що суперечать нормам співіснування людей у суспільстві, наносить шкоду об'єктам нападів, приносить фізичну шкоду людям або викликає в них психологічний дискомфорт.

Поняття «агресивність» розглядається у науковій літературі як: властивість особистості, що обумовлює певні моделі поведінки, їх послідовність і постійність; типологічна особливість, риса, що обумовлює готовність до агресивного нападу; схильність, установка, прагнення завдати іншій людині моральної чи фізичної шкоди насильницькими засобами для реалізації своїх цілей; характеристика стану; особливість реакції особистості, спрямована на повне або часткове пригнічення волі іншої людини, обмеження її дій,

¹⁹⁸ Большой психологический словарь / В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с; Buss A., Durkee A. An inventory for assessing different kinds of hostility // Journal of Consulting Psychology. – 1957. – Vol. 21. – P. 547 – 559; Словарь-справочник родителей, имеющих детей с ограниченными возможностями / под ред. Л. Г. Гусляковой, С. Г. Чудовой. – Барнаул, 2001. – 92 с;

¹⁹⁹ Глоссарий психологических терминов / Под. ред. Н. Губина – М. : Наука, 1999. – 512 с; Кордуэлл М. Психология. А – Я : Словарь-справочник / М. Кордуэлл. – [пер. с англ. К. Ткаченко]. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 448 с.

управління нею, спричинення страждань²⁰⁰ одна із вроджених установок, яка виражається у прагненні до наступальних дій, спрямованих на завдання збитків або знищення об'єкта²⁰¹ ситуативний, соціальний психологічний стан безпосередньо перед чи під час агресивної дії²⁰².

Отже, поняття «агресія» й «агресивність» не тотожні. «Агресивність» – властивість особистості, що проявляється в готовності до агресії. Як зазначає В. І Тимошенко, агресивність людини не завжди проявляється в очевидно агресивних діях та не за будь-якими агресивними діями суб'єкта дійсно стоїть агресивність особистості. Прояв (або не проявлення) агресивності як особистісної характеристики в агресивних діях завжди є результатом складної взаємодії трансситуаційних і ситуаційних факторів²⁰³. Що ж стосується агресії, то в широкому сенсі «агресія» – це особлива форма взаємодії зі середовищем («поведінка»), а у вузькому сенсі – це довільна активність, спрямована на досягнення усвідомлюваної мети («дія»).

Агресія органічно пов'язана з насильством і є його природним підґрунтям. Поняття «агресія» ширше за поняття «насильство». Поняття «насильство» розглядається вченими різних галузей знань по-різному: від вузького поняття – нанесення фізичної шкоди іншій особі до всеосяжної категорії – утиску прав людини. Насильство може виявлятися в найрізноманітніших формах: від нав'язування прізвиська і образливого погляду до вбивства. Крім того, у різних галузях знань увага науковців та фахівців зосереджується на різних аспектах насильства.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, насильство – це навмисне застосування фізичної сили або певних можливостей впливу чи погроза їхнього застосування до особи або до групи осіб, що викликало чи могло викликати фізичні травми від легких до смертельних, психологічні травми, затримки у розвитку або депривацію²⁰⁴.

Все частіше у школі, соціальному інституті, де діти проводять більшу частину свого часу, досить часто виникають ситуації, коли школярі використовують силу для вирішення своїх проблем.

²⁰⁰ А. А. Кириенко, Индивидуально-личностные особенности агрессивности подростков различных типов направленности личности [Текст] : дис. канд. психол. Наук : 19.00.01: захищена 27.06.2014 / А. А. Кириенко ; науч. рук. Л. В. Зубова ; Рос. ун-т дружбы народов. – Москва, 2014. – С. 21.

²⁰¹ Новейший психологический словарь. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 639 с. Ольвеус Д. Жестокость среди школьников и ее жертвы / Д. Ольвеус // Перспективны : сравнительные исследования в области образования. – 1997. – № 2. – С. 115–146.

²⁰² Ч. Дарвин Происхождение видов путем естественного отбора / Чарльз Дарвин. – М. : Просвещение. – 1987. – 384 с.

²⁰³ В. І. Тимошенко, Соціальні детермінанти агресії / В.І. Тимошенко // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 15–19.

²⁰⁴ WHO Global Consultation on Violence and Health Violence: a public health priority. Geneva. World Health Organization, 1996 (document WHO/ EHA/ EPLPOA. 2).

Ситуацію загострюють ще й наступні чинники: відсутність загальнодержавної програми з протидії насильства у шкільному (молодіжному) середовищі; неузгодженість взаємодії певних секторів соціальної роботи; недостатня координація діяльності навчальних закладів та соціальних установ; дефіцит методичних програм роботи з кривдниками; тенденція замовчувати про випадки насильства; малий досвід ефективного розв'язання проблеми насильства у професійній практиці та низький рівень професійної компетентності фахівців освітньої та соціальної сфери (соціальний педагог/соціальний працівник, психолог); нерозробленість механізму дискваліфікації педагогічних і соціальних кадрів²⁰⁵.

Шкільне насильство – це вид насильства (емоційне, фізичне, психологічне або сексуальне), що здійснюється дітьми або педагогами щодо учнів шкіл, або учнями щодо вчителя²⁰⁶. Проте частіше для позначення дитячої агресії, різних форм насильства у ставленні до своїх однолітків використовується термін «булінг», що означає «хуліган», «забіяка», людина, яка використовує свою силу і владу, щоб налякати, або заподіяти шкоду слабшим.

Булінг (з англійської (bullying)) означає цькування, залякування, третирування) – це:

- процес свідомого, тривалого²⁰⁷ фізичного чи психологічного насилля з боку індивіда або групи по відношенню до індивіда, що не може захистити себе у певній ситуації (Лэйн);
- неодноразовий напад (фізичний, психологічний, соціальний або вербальний)²⁰⁸
- з метою заподіяння йому моральної або фізичної шкоди, приниження і в такий спосіб утвердження своєї влади²⁰⁹.

Булінг проявляється в двох основних формах: фізичній психологічній.

²⁰⁵ М. Докторович, Шкільний мобінг: зміст, чинники та шляхи подолання / Марина Докторович // Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О.Кікінежді. – Тернопіль : Стереарт, 2014. – 802 с. – С. 166.

²⁰⁶ А. Полянничко, Чинники детермінації насильницької поведінки в учнівському середовищі / А. Полянничко // Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінежді. – Тернопіль : Стереарт, 2014. – 802 с. – С. 232; Е. Гребенкин, *Профилактика агрессии и насилия в школе* : [учебно-методический комплекс ; за ред. И. Маличенко] – Иркутск : Феникс, 2006. – С. 11.

²⁰⁷ И.С. Бердышев, Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики: практич. пособие / И. С. Бердышев, М. Г. Нечаева; под ред. Л.П. Рубинной. – 2005. – 51 с.

²⁰⁸ V. E. Besag, *Bullies and Victims in Schools*, Milton Keynes: Open University Press. 1989.

²⁰⁹ Л. Лушпай, Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії) / Л. Лушпай. – К., 2010. – С. 126–131.

Серед різновидів булінгу виокремлюють: вербальний (образливі прізвиська, поширення неправдивих чуток тощо); образливі жести чи дії; ізоляція («жертва» навмисно ізолюється, виганяється чи ігнорується частиною учнів або навіть усім класом); вимагання (грошей, їжі, різних речей, примус щось вкрати); кібербулінг (із залученням мобільного зв'язку чи комп'ютерних технологій).

На думку О. Дроздова, існує своєрідне «коло третирування» (bullying circle), яке часто включає учнів з наступним репертуаром соціальних ролей: «жертва», «агресор(и)/переслідувач (і)», «прибічники (помічники) агресорів», «пасивні прибічники» – учні, які пасивно підтримують процес третирування, «сторонній спостерігач», «вірогідний захисник», «захисник жертви»²¹⁰.

Відомий норвезький психолог Д. Ольвеус, автор моделі булінгу в освітньому середовищі, визначає найбільш типові риси учнів, схильних ставати булі наступним чином²¹¹: вони відчувають сильну потребу панувати й підпорядковувати собі інших учнів, переслідуючи власні цілі; вони імпульсивні й легко шаленіють; вони часто зухвалі та агресивні в ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів); вони не виявляють співчуття до своїх жертв; якщо це хлопчики, вони, зазвичай, фізично сильніші за інших.

Жертви булінгу також мають свої характерні риси: вони часто тривожні, невпевнені в собі, мають низьку самооцінку; вони полохливі, вразливі, замкнуті й сором'язливі; вони схильні до депресії й частіше за своїх ровесників думають про самогубство; вони часто не мають близьких друзів та успішніше спілкуються з дорослими, ніж із однолітками; якщо це хлопчики, вони можуть бути фізично слабшими за своїх ровесників.

Основними механізмами розвитку булінгу є: страх; заздрощі та конкуренція; неприйняття інакшості; бажання підпорядковувати когось власній волі; бажання витіснити когось із групи (колективу); бажання принизити іншого.

Булінг – в основному латентний для оточуючих процес, але діти, які зазнали цькування, отримують психологічну травму різного ступеня тяжкості, що призводить до тяжких наслідків аж до самогубства. І не має значення, мав місце фізичний булінг або психологічний.

Тому найнебезпечнішим у цьому явищі є наслідки. Причому наслідки як для жертв булінг, так і для булерів, і для спостерігачів. Шкільне насильство (булінг) впливає на всіх його учасників, призводячи до порушення

²¹⁰ О. Дроздов, Феномен третирування у школі : шляхи вирішення проблеми [Електронний режим] / О. Дроздов. – Режим доступу : <http://politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=78&c=1878>

²¹¹ Д. Ольвеус, Жестокость среди школьников и ее жертвы / Д. Ольвеус // Перспективны : сравнительные исследования в области образования. – 1997. – № 2. – С. 115–146.

ефективної діяльності школи, викликає довготривалі наслідки для особистості. Зокрема, вчені стверджують, що діти, які зазнали психологічного чи фізичного насилля з боку своїх ровесників, залишаються з травмованою психікою на все подальше життя. Ці шкільні «травми» можуть проявитися в будь-якому віці у вигляді комплексів, страхів, психічних паталогій, проявів агресії тощо. Відповідальність за шкільне насильство, перш за все, покладається на вчителів, які часто також стають акторами в цій жорстокій драмі шкільного життя.

Із вищесказаного бачимо, що насильство над однолітками в межах школи не таке просте, як здається на перший погляд. Якщо починається тероризм по відношенню до жертви, то в цьому приймає участь майже весь класний колектив. Деякі з учнів, самі того не усвідомлюючи, стають активними гравцями насильницького процесу.

Найгіршим свідченням наслідків булінгу у школі є випадки суїциду тих дітей, з яких знущалися у школі. На жаль, час від часу в засобах масової інформації, новинах ми чуємо про факти насилля в школі та навіть суїциди. Останнім часом, реальних фактів суїциду та спроб вкоротити собі життя як наслідку знущань, цькувань, насилля в школі стає дедалі більше. В англійській мові навіть виник новий термін для позначення самогубства внаслідок булінгу – «bullycide». Офіційної статистики щодо суїцидів внаслідок знущань, цькувань, насилля в школі немає. Проте Державна служба статистики України подає наступні дані щодо кількості померлих у віці 0–17 років від навмисних самоушкоджень (включаючи самогубства) в Україні та регіонах у 2005-2015 роках (див. табл. 1)

З 1 січня 2013 року Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна» відкрив окрему Національну дитячу «гарячу» лінію. За 10 місяців 2014 р. отримано 17780 дзвінків, з них 27,2% щодо психологічне здоров'я, 5,9% – щодо насильства та жорстокого поведіння, 5% – проблеми із стосунки в родині²¹².

²¹² Стислий огляд Моніторингу виконання Українською державою Заключних спостережень Комітету ООН з прав дитини за результатами третьої та четвертої об'єднаної доповіді України, 2011.

Таблиця 1. Кількість померлих у віці 0–17 років від навмисних самоушкоджень (включаючи самогубства) в Україні та регіонах у 2005–2015 роках (Держкомстат України)

	рік	рік	рік	рік	рік	рік	рік	рік	рік	рік	кіль- кість осіб
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹
Україна	196	148	182	166	168	182	209	167	159	125	148
Автономна											
Республіка Крим	9	5	9	9	7	3	11	10	6
Вінницька	10	8	8	19	9	6	10	7	12	8	9
Волинська	3	2	1	2	6	3	7	-	2	3	5
Дніпропетровська	16	19	11	15	13	12	11	20	11	10	10
Донецька	13	13	17	15	16	21	19	19	13	4	9
Житомирська	7	6	7	6	3	10	13	6	12	7	7
Закарпатська	4	1	5	1	4	7	6	3	4	3	9
Запорізька	11	9	12	13	9	6	9	6	3	5	10
Івано-Франківська	5	2	2	2	3	4	6	5	3	4	1
Київська	9	3	6	6	7	11	13	7	11	5	8
Кіровоградська	8	5	8	6	6	7	12	6	7	5	8
Луганська	12	14	11	11	15	12	9	10	6	5	2
Львівська	2	-	7	5	3	6	6	5	2	2	4
Миколаївська	8	3	6	2	5	3	6	5	5	2	10
Одеська	13	10	10	11	22	15	21	11	9	10	11
Полтавська	11	6	8	6	5	7	5	3	6	6	1
Рівненська	5	1	2	4	2	6	4	1	1	4	6
Сумська	8	2	10	4	5	6	5	3	3	2	1
Тернопільська	3	6	2	2	1	5	2	6	3	4	-
Харківська	8	6	8	9	2	8	6	2	4	5	2
Херсонська	6	5	7	5	7	6	4	5	8	5	7
Хмельницька	4	8	7	4	2	6	10	8	7	10	7
Черкаська	7	2	8	3	8	5	5	7	6	5	10
Чернівецька	2	4	4	-	2	1	2	2	1	6	5
Чернігівська	11	5	6	4	5	4	6	5	7	3	4
м.Київ	-	3	-	-	1	1	-	2	4	2	2
м.Севастополь	1	-	-	2	-	1	1	3	3

¹ Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції. Інформація сформована на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті.

Чинниками становлення агресивної поведінки та, як наслідку – насилля неповнолітніх є: особистісні; сім'я (індикатори: характер сімейних взаємин; бійки між батьками; стиль сімейного спілкування); шкільне середовище (взаємини з однолітками); засоби масової інформації, комп'ютерні ігри; низький соціально-економічний рівень життя значної кількості сімей, післяпологова депресія у матері; вплив соціуму тощо.

Серед причин насильства в учнівському середовищі вчені виділяють наступні: помилкове уявлення про те, що агресивна поведінка допустима; бажання завоювати авторитет в очах друзів та однолітків; бажання привернути увагу впливових дорослих; нудьга, компенсації за невдачі в навчанні чи громадському житті; тиск батьків, жорстоке поводження батьків та відсутність їхньої уваги до дитини (Служба соціального забезпечення в сфері образования. Буллинг); боротьба за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитись до них; агресивність і віктимність; наявність у дитини психічних чи фізичних вад; заздрість; відсутність предметного дозвілля тощо²¹³, поганий мікроклімат в учительському колективі; байдуже ставлення педагогів та учнів одне до одного (Барліт, 2012); «запальний темперамент, імпульсивність характеру, брак емпатійності, егоїстичне врахування лише власних потреб, перевага бажання досягти контролю та уваги над бажанням створити дружні стосунки»²¹⁴ низька шкільна успішність; зловживання психоактивними речовинами тощо.

Всесвітня організація охорони здоров'я проводить періодичний моніторинг аспектів поведінки школярів, що впливають на їх здоров'я. Один з розділів присвячено насиллю в школах. Зокрема, досліджувалася ситуація щодо підлітків, яких ображали в школі не менше двох разів в місяць останні декілька місяців (табл. 2). Картина в цифрах така: 20% дівчат і 19% хлопців 11-ти років зазнавали різного роду образ в школі не менше двох разів в місяць останні декілька місяців. Кількість таких дітей в 13 років є дещо нижчою у порівнянні з попередньою віковою категорією. Відповідно 18% дівчат та 16% хлопців. В 15 років – тенденція до зменшення зберігається. Відповідно 12% дівчат та 13% хлопців зазнавали різного роду образ в школі не менше двох разів в місяць останні декілька місяців. Тобто, з віком, кількість жертв насилля, булінгу, оскільки мова йде про систематичність, зменшується. Якщо проаналізувати дані, представлені в таблиці в цілому, то ця тенденція прослідковується в переважній більшості країн.

²¹³ И. С. Бердышев, Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики: практич. пособие / И. С. Бердышев, М. Г. Нечаева; под ред. Л.П. Рубинной. – 2005. – 51 с.

²¹⁴ Anne G. Garrett, Bullying in American schools: causes, preventions, interventions. – McFarland, 2003. – P. 172.

Що стосується підлітків, які ображали інших в школі не менше двох разів в місяць останні декілька місяців (табл. 3), то картина дещо інша: навпаки, чим старші діти, тим кількість школярів-агресорів є більшою. Так, у віці 11 років 10% дівчат та 13% хлопців ображали інших в школі не менше двох разів в місяць останні декілька місяців. У віці 13 років вже 13% дівчат та 17% хлопців ображали інших в школі не менше двох разів в місяць останні декілька місяців, а у віці 15-ти років – 13% дівчат та, відповідно, 18% хлопців ображали інших в школі не менше двох разів в місяць останні декілька місяців.

Таблиця 2. Підлітки, яких ображали в школі не менше двох разів в місяць останні декілька місяців

Країна	Дівчата (%)			Хлопці (%)		
	11р.	13р.	15р.	11р.	13р.	15р.
Литва	27	26	17	32	30	23
Естонія	22	17	9	27	24	10
Латвія	22	18	14	24	20	17
Бельгія	16	18	15	27	31	25
Росія	21	20	12	22	19	13
Україна	20	18	12	19	16	13
Гренландія	13	14	14	25	16	16
Австрія	16	16	9	20	25	19
Румунія	15	18	11	20	22	17
Канада	17	15	8	17	17	12
Швейцарія	13	13	9	18	15	12
Португалія	12	13	10	20	19	13
Люксембург	14	11	10	17	13	12
США	13	12	7	15	13	8
Польща	10	8	5	17	14	8
Франція	15	14	10	16	16	12
Фінляндія	11	12	7	13	12	8
Ірландія	10	7	4	14	10	10
Шотландія	13	9	4	10	11	8
Англія	10	12	9	12	9	7
Норвегія	11	7	6	11	8	8
Німеччина	11	10	8	11	9	12
Угорщина	8	8	4	13	9	5
Нідерланди	9	7	3	10	9	6
Уельс	10	9	6	10	10	8
Ісландія	8	5	4	10	8	4
Хорватія	7	8	4	9	9	6
Данія	7	7	4	7	7	5
Греція	7	7	9	8	9	12
Іспанія	5	5	3	8	9	6

Італія	4	3	2	8	4	3
Чехія	5	5	5	4	7	5
Швеція	4	4	4	5	4	3
Вірменія	2	2	2	5	5	4

Таблиця 3. Підлітки, які ображали інших в школі не менше двох разів в місяць останні декілька місяців

Країна	Дівчата (%)			Хлопці (%)		
	11р.	13р.	15р.	11р.	13р.	15р.
Литва	10	18	16	19	32	32
Естонія	11	10	8	21	25	19
Латвія	10	21	23	21	31	36
Бельгія	9	11	13	19	24	22
Росія	12	15	12	19	19	21
Україна	10	13	13	13	17	18
Гренландія	8	13	13	14	15	18
Австрія	7	13	13	16	28	32
Румунія	17	26	19	26	35	30
Канада	5	9	6	7	12	14
Швейцарія	6	10	11	17	22	25
Португалія	4	8	6	11	15	13
Люксембург	7	9	11	11	18	27
США	3	8	6	8	10	9
Польща	5	8	5	14	15	16
Франція	7	11	11	11	18	20
Фінляндія	2	6	6	7	11	12
Ірландія	2	2	2	5	5	8
Шотландія	2	3	2	5	7	10
Англія	1	3	2	5	5	10
Норвегія	2	1	3	7	8	9
Німеччина	4	9	9	8	13	19
Угорщина	2	2	2	7	9	8
Нідерланди	3	4	5	8	9	10
Уельс	1	2	1	3	4	4
Ісландія	1	2	1	5	6	5
Хорватія	2	4	4	6	10	10
Данія	1	3	2	6	7	9
Греція	4	9	13	13	22	34
Іспанія	3	5	5	7	10	10
Італія	2	3	3	7	7	8
Чехія	2	2	4	2	6	5
Швеція	1	3	3	2	4	7
Вірменія	1	3	2	8	9	10

Таким чином, згідно даних ВООЗ, отриманих в результаті моніторингового дослідження, в Україні регулярному насиллю в школах піддаються

близько 17% дівчат і 16% хлопців віком 11–15 років. Самі регулярно ображають інших 16% українських школярів та 12% школярок.

Проблема шкільного насилля в учнівському середовищі є досить не простою з точки зору її дослідження. В українських школах перед проведенням будь-якого опитування з текстом опитувальника / анкети знайомиться хтось з педагогічних працівників загальноосвітньої школи. В окремих випадках можуть заборонити проведення дослідження. Проблема полягає ще й в тому, що, як правило, факти наявності в школі цькування, агресії, насильства приховуються, вони рідко набувають розголосу, оскільки подібна інформація може зашкодити репутації школи тощо. Досить часто учнівський колектив, педагогічний колектив школи робить вигляд, що даної проблеми не існує, закриває на неї очі, ігнорує проблему. Жертви ж насилля рідко звертаються по допомогу до дорослих тощо.

З метою оцінки реального стану насилля в учнівському середовищі нами було проведено анонімне анкетування серед студентів першого курсу спеціальності «Соціальна педагогіка». Дослідженням було охоплено 45 студентів.

Результати анкетування показали, що 33,3% опитаних відомі факти цькування, насильства, агресії зі сторони учнів. 6,7% респондентів відчували на собі утиск (фізичний, психологічний) з боку однолітків протягом шкільного навчання.

На питання «Чи були Ви свідком систематичних фізичних чи психологічних утисків групою чи окремою особою?» 60 (!)% респондентів дали ствердну відповідь.

На питання «Чи були Ви учасником систематичних фізичних чи психологічних утисків групою чи окремою особою іншої людини?» 100% респондентів відповіли, що не були.

Зазначимо, що Д. Ольвеус у рольовій структурі булінгу серед учасників цього явища виокремлює зокрема: ... пасивних «булерів» – учні, які відкрито підтримують булінг, наприклад шляхом сміху чи привертання уваги до ситуації, проте не втручаються в неї; потенційних «булерів» – учні, яким подобаються знущання, але вони не виявляють цього ззовні; «спостерігачів» – учні, які ні не беруть участі у булінгу, і можуть вважати, що це не їхня справа, тобто виявляють байдуже ставлення до ситуації; «потенційних захисників» – ці учні негативно ставляться до насилля і вважають, що повинні допомогти жертві, проте нічого не роблять²¹⁵. Таким чином, виникає певна суперечність у відповідях респондентів, а саме: 60% опитаних були свідками систематичних фізичних чи психологічних утисків групою чи окремою особою іншої особи, проте 100% опитаних на питання «Чи були Ви учасником систематичних фізичних чи психологічних утисків групою

²¹⁵ Д. Ольвеус, Жестокость среди школьников и ее жертвы / Д. Ольвеус // Перспективны : сравнительные исследования в области образования. – 1997. – № 2. – С. 115–146.

чи окремою особою іншої людини?» дали заперечну відповідь. Це свідчить про не усвідомлення школярами того, що незалежно від того чи ти чиниш насилля, чи спостерігає за ним – ти є учасником акту насилля.

Ініціаторами фізичних чи психологічних утисків школярів не був жоден з респондентів.

80% опитаних зазначили, що педагогічним колективом загальноосвітньої школи проводилася відповідна робота по профілактиці цькування в учнівському середовищі.

33,3% опитаних зазначили, що факти насилля, цькування школярами однолітків набували розголосу.

Висновки

Отже, наведені дані свідчать про те, що школа є одним з місць, де діти зустрічаються із насильством досить часто, проте знання дітей щодо обізнаності з поняттям «насильство» та його наслідками є фрагментарними. Відповідно, школі необхідні додаткові дії, покликані не тільки допомогти дітям захиститися від насильства, а й створити на базі школи безпечний для дітей та вільний від насильства простір.

Література

- Барліт О. (2012). Соціально-педагогічна та психологічна сутність булінгу, як одна з головних проблем системи освіти у формуванні громадянина [Електронний ресурс] / О. Барліт, А. Барліт // Особистість у єдиному освітньому просторі // Збірник наукових тез III Міжнародного Форуму 26–29 квітня 2012. – Випуск №1 (7). – Режим доступу : http://www.zoipro.zp.ua/pages/el_gurnal/pages/vip7.html.
- Бердышев И.С. (2005). Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики: практич. пособие / И. С. Бердышев, М. Г. Нечаева; под ред. Л. П. Рубинной. – 2005. – 51 с.
- Зинченко, В. П., Мещерякова, Б. Г. (2003). Большой психологический словарь /– М. : Прайм-Евроник, 2003. – 672 с.
- Губина, Н. (ред.) (1999). Глоссарий психологических терминов, М. : Наука, 1999. – 512 с.
- Гребенкин, Е. (2006). Профилактика агрессии и насилия в школе : [учебно-методический комплекс ; за ред. И. Маличенко] – Иркутск : Феникс, 2006. – С. 11.

- Дарвин, Ч. (1987). Происхождение видов путем естественного отбора / Чарльз Дарвин. – М. : Просвещение. – 1987. – 384 с.
- Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://dostup.pravda.com.ua/request/statistika_14?nocache=incoming-18340#incoming-18340.
- Докторович, М. (2014). Шкільний мобінг: зміст, чинники та шляхи подолання / Марина Докторович // Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О.Кікінежді. – Тернопіль : Степарт, 2014. – 802 с. – С. 166.
- Дроздов О. Феномен третирування у школі : шляхи вирішення проблеми [Електронний режим] / О. Дроздов. – Режим доступу : <http://politik.org.ua/vid/magcontent.php?m=6&n=78&c=1878>.
- Исследование «поведение детей школьного возраста в отношении здоровья» (hbsc): международный отчет по результатам обследования 2009/2010 гг [Электронный ресурс] – Режим доступу : http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0008/181556/E96444_part2.5-Rus.pdf.
- Кириенко, А. А. (2014). Индивидуально-личностные особенности агрессивности подростков различных типов направленности личности [Текст] : дис. канд. психол. Наук : 19.00.01: защищена 27.06.2014 / А. А. Кириенко ; науч. рук. Л. В. Ззубова ; Рос. ун-т дружбы народов. – Москва, – С. 21.
- Кордуэлл, М., Психология, А. (2000) – Я : Словарь-справочник / М. Кордуэлл. – [пер. с англ. К. Ткаченко]. – М. : ФАИР-ПРЕСС. 448 с.
- Лушпай, Л. (2010). улінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії) / Л. Лушпай. – К., С. 126 – 131.
- Лэйн, Д. А. Школьная травля (буллинг) / Д. А. Лэйн // ZipSites.ru: бесплат, электрон, интернет б-ка. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zipsites.ru>.
- Наказ МОН №1151 від 06.11.2015 р. Про особливості запровадження переліку галузей знань і спеціальностей. За якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти. Затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2016-01-18/4636/nmo-1151.pdf>.
- Новейший психологический словарь. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 639 с.

- Ольвеус, Д. (1997). Жестокость среди школьников и ее жертвы / Д. Ольвеус // Перспективны : сравнительные исследования в области образования. № 2. – С. 115 – 146.
- Поляничко, А. (2014). Чинники детермінації насильницької поведінки в учнівському середовищі / А. Поляничко // Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінежді. – Тернопіль : Стереоарт, 2014. – 802 с. – С. 232.
- Роз'яснення Міністерства освіти і науки України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/01/16/pronopu-emo-novacziyi-ta-zaproshuemo-do-ob/>.
- Сайко, Н. (2014). Проблема насильства в системі освіти / Н. Сайко // Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінежді. – Тернопіль : Стереоарт, 802 с. С. 241–242.
- Система захисту дітей від жорстокого поводження : навч.-метод. посіб. / Л. Волинець, Т. Дорошок, М. Євсюкова та ін. ; [ред. : К. Левченко, І. Трубавіна] ; Держ. соц. служба для сім'ї, дітей та молоді, Міжнар. жіночий правозахис. центр «Ла Страда Україна». – К. : Держсоцслужба, 2005. – 395 с. – С. 32–33.
- Словарь-справочник родителей, имеющих детей с ограниченными возможностями / под ред. Л. Г. Гусяковой, С. Г. Чудовой. – Барнаул, 2001. – 92 с.
- Служба социального обеспечения в сфере образования. Буллинг [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.education-support.org.uk/russian/parents/education-welfare-service/bullying>.
- Стислий огляд Моніторингу виконання Українською державою Заключних спостережень Комітету ООН з прав дитиниза результатами третьої та четвертої об'єднаної доповіді України, 2011.
- Служба социального обеспечения в сфере образования. Буллинг [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.education-support.org.uk/russian/parents/education-welfare-service/bullying>.
- Тимошенко, В. І. (2012). Соціальні детермінанти агресії / В. І. Тимошенко // Держава і право. – Вип. 56. – С. 15–19.
- Besag, V. E. (1957). Bullies and Victims in Schools, Milton Keynes: Open University Press. 1989.
- Buss, A., Durkee, A. An inventory for assessing different kinds of hostility // Journal of Consulting Psychology. Vol. 21. – P. 547–559.

Garrett, A.G. (2003). Bullying in American schools: causes, preventions, interventions. – McFarland, P. 172.

WHO Global Consultation on Violence and Health Violence: a public health priority. Geneva. World Health Organization, 1996 (document WHO/ EHA/ EPLPOA. 2).

Резюме

Важкий економічний стан країни призвів наше суспільство до серйозних труднощів і внутрішніх конфліктів, до значного збільшення рівня поширеності і розмаїття форм аморальних вчинків, злочинності та інших видів відхилення поведінки серед осіб різних соціальних і демографічних груп. Особливо важко в цей період підліткам, оскільки соціальні кризові процеси, що відбуваються у сучасному суспільстві, негативно впливають на їх психіку, породжують тривожність, напруженість, озлобленість, жорстокість і насильство. Тривожним симптомом є зростання кількості неповнолітніх з різними проявами насильницької поведінки.

Прояви насильства в умовах загальноосвітньої школи – одна із найгостростріших і актуальних проблем сучасного українського суспільства, яка, на жаль, через значний рівень латентності цього явища по-справжньому недооцінюється як державою, так і громадськістю, адже багато випадків шкільного насильства залишаються прихованими та незареєстрованими.

Ключові слова : Агресія, агресивність, насильство, булінг, школа.

ABSTRACT

The difficult economic situation of the country has led our society to serious difficulties and internal conflicts, a significant increase in the prevalence and diversity of forms of immoral acts, crime and other deviations of behavior among people of different social and demographic groups. Particularly difficult in this period adolescents, as social crisis processes taking place in modern society negative impact on their psyche, give rise to anxiety, tension, anger, cruelty and violence. Increase in the number of minors with various manifestations of violent behaviour is an alarming symptom.

Violence in secondary schools is one of nicostrata and actual problems of modern Ukrainian society, which, unfortunately, a significant level of latency of this phenomenon really underestimated both the state and the public, because many cases of school violence remain hidden and unreported.

Keywords: aggression, aggressiveness, violence, bullying, school.